

İSTANBUL'UN GELENEKSEL AVLULU HANLARINDAN GÜNÜMÜZ AVM'LERİNE

Tüketici için ticari bir eylem olmanın yanı sıra sosyal bir eylem olan alışveriş, keyif verici ve rahatlatıcı bir etkinliktir. Alışveriş merkezleri, sanayi devrimi ve buna bağlı olarak kentleşme olgusunun toplumsal hayata kazandırdığı yapı türleri olarak ortaya çıkar. Kolay erişilebilirlik, giriş-çıkış ve park yeri problemlerinin çözülmüş olması, değişik türden ihtiyaçların karşılanabileceği dükkanlar, mağazalar, kafeler ve süpermarket gibi birimlerin alışveriş merkezinin içinde bulunması müşteriler için tercih nedenidir. Özellikle eğlenceye yönelik, rekreatif, sosyal ve kültürel aktivitelerin alışveriş merkezi içinde yer alması alışveriş eylemi içindeki müşteriye, alım satım dışında sosyal bir etkinlik içinde olduğu hissini verir.

GEÇMİŞTE HANLAR

Geleneksel Osmanlı çarşı dokusunda toptan ticaret ve imalatların yapıldığı yerler, çarşı çevresinde konumlanan hanlardır. Ortada üzeri açık ve çok geniş avlusu aynı zamanda bir sosyalleşme mekanı idi. Venedikli, Cenovalı gibi farklı coğrafya ve kültürden gelen tüccarlar hep çarşılarda buluşurdu. Tüccarların birbirleri ile tanışıp, mal alışverişinde bulunduğu, getirdiği ürünü bir süre depolayabildiği, zemin katlarında imalathane ve atölyelerin bulunduğu, 2 - 3 katlı sağlam yapılarıydı. Balkapanı gibi bazı hanlar belli bir malın ticaretine ayrılır ve giderek o malın adıyla anılmaya başlanırdı. Eskiden ülkenin çeşitli yerlerinden gelen balların stoklanıp, oradan da satıldığı han olan "Balkapanı Han" bodrum katını oluşturan Bizans dönemine ait duvar ve tonozlarından dolayı, bölgedeki han yapılarının en eskisi sayılır ve yaklaşık 400 yıldan fazladır bizlere hizmet etmektedir. 1461 tarihli Kürkçüler Hanı ise Fatih Sultan Mehmet döneminden kalan günümüze ulaşmış tek handır.

Mahmud Paşa Külliyesi'nin parçası olarak yapılmış iki avlulu bir handır. Sultan İbrahim'in annesi Kösem Mah-peyker Sultan tarafından 17. yy.'ın ilk yarısında kurduğu vakıflara ve Üsküdar'da inşaa ettirdiği Çinili Cami'ye gelir sağlamak için Cerrah Mehmed Paşa Sarayı'nın yerine yaptırılan (1651) Büyük Valide Hanı (13230 m2 taban alanlı), birbirini takip eden 3 avlusu ile İstanbul'daki hanların en büyüğü hatta kent içi kervansarayımızdır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde bu hanın 300 odalı olduğundan ve üçüncü avlusunda kervanların kaldığından bahseder. Evliya Çelebi'ye göre, Hoca Hanı İranlı tüccarlara, Katır Hanı Mısırlı'lara, Kebeciler Hanı Bosnalı ve Belgradlı tüccarlara, Merdivenli veya Engürü Hanı yün tüccarlarına tahsis edilmişti. Arpacı Han, Astarıcı Han, Çorapçı Han, Çuhacı Han, Fincancı Han, İğneci Han, Kaşıkçı Han, Kuşakçı Han, Kürkçü Han, Leblebici Han, Perdahçılar Han, Sabuncu Han, Sofçu Han, Yağcı Han, Yelkenciler Han gibi isimlendirilen hanlar bu mekanlarda icra edilen meslekler hakkında bize ipuçları vermektedir.

SEYAHATNAMELERDE ÇARŞI

17. yüzyılda Eremya Çelebi Eminönü Meydanı'nın görünümünü; "... Uzak diyarlarda dolaşan tacirler, mücevherat ve kıymetli kumaşlar, demir, kurşun, kalay, boya, deri, pamuk ve kenevir getirirler. Meydan iri bal fiçileri ve Donavis ile Karadeniz'den ve Hun memleketlerinden (Kırım) getirilen yağ fiçileri ile doludur." şeklinde aktarır. 18. yy. İstanbul'unu kitabında anlatan C. Carbognano, etrafı kemerlerle süslü, kare ya da uzun avlusu olan, revaklı yapıları "han" olarak belirtir ve bu yapılarla ilgili olarak tarifi şöyledir: *".....Kemerlerin arkasında, her birinde yemek hazırlamak için ocak bulunan birbirinin aynı birçok oda bulunur ve yine bu kemerler, ikinci bir kemerli yapıyı, yani başka odaların bulunduğu galeriyi taşırlar. Bunlar da, alt sıradaki odalar gibi ülke tüccarları için ayrılmışlardır. Çünkü yabancı ülke tüccarlarının mağazaları Galata'da, kendi ülkelerinin temsilcilerinin koruması altındadır. Bu hanların hemen hepsi taştan yapılmış sağlam yapılardır. Büyüklüğü bakımından özellikle kayda değer olanlar ise, Valide Han, Vezir Han ve III. Mustafa tarafından yapılmış olan Yeni Han'dır..."*.

Ayrıca sabit yerlerde ya da panayır gibi haftanın belli günlerinde kentin değişik yerlerinde kurulan pazarlar da mevcuttu. Carbognano kitabında 18.yy.'ın sonunda İstanbul'da bulunan sabit pazarları ise şöyle sıralar²; *"... Bit pazarı, At pazarı, Tavuk pazarı, Balık pazarı, Küçük Bedestenin yanında yer alan Esir pazarı..."*.

Bedestenler ile ilgili olarak ise şunları yazmıştır: *"... Değerli taş, Hint kumaşı ve başka değerli eşyaların satıldığı büyük bedesten yangına karşı sağlam taşlardan yapılmış, yüksek ve kalın duvarlı, kare biçimli büyük bir salondur. Ortasında ve yanlarında tüccarlara ait dükkanlar sıralanır. Bu tüccarların hepsi müslümandır, bu yüzden Hıristiyan ve Musevilerin simsarlık gelirinden başka bir karları yoktur. Yapının, geceleyin kimse kalmadığı için, kilitlenen dört demir kapısı vardır, bunun sonucu akşamları dükkanların sahiplerince kapanması yeterlidir. Yakınlarda bulunan ve daha küçük olmakla birlikte aynı yapıda olan diğer bedesten, Sakızlıların bedesteni olarak bilinir çünkü Sakız'ın Yunan ve Latin tüccarları, daha çok ipek kumaştan oluşan mallarını burada satarlar....."*.

18. yüzyılda Avrupa ile artan siyasi ve ekonomik ilişkiler Türk mimarisine batı etkilerini beraberinde getirmiştir. Tanzimat'ın ilanı, gayrimüslimlerin, yabancı tüccarların ticari üstünlükler elde etmesi, müslüman tüccarların geri plana çekilmeleri, yabancı ve gayrimüslimlerin geleneksel yapı dışında, yabancıların ağırlıkta olduğu, Galata bölgesinde yer seçmelerine neden olur. Yeni eğlence mekanları tiyatro, sinema, konser, pastahane gibi, büyük ve renkli batı dünyasını yansıtan mağazalar bu süreç içinde yeni zenginleşen, batılılaşma hareketlerini benimseyen müslümanları bu bölgeye doğru çeker. 19. ve 20. yüzyıl başlarında yapılan ticaret hanlarında mülkiyet sahiplerinin ya da o handaki önemli tüccarın, esnafların isimleri ön plana çıkar. Eminönü yakasında; Abud Efendi Han, Ananiadi han, Barnatan Han, Botton Han, Camondo Han, Emin Bey Han, Gülbenkyan Han, Hacı Bekir Han, Hacopoulo Han, Topalyan Han, Galata yakasında ise; Çeçeyan Han, Kavafyan Han, Kevork Bey Han, Narmanlı Han, Ömer Abed Han, Singer Han bölgedeki örnek hanlardandır. Hanların avlularında, müzayede, mezat, takas, toptan satış işlemleri yapılır; dünyanın dört bucağından gelen tüccarlar, buralarda buluşurlardı. Bu yapıların zemin katları depo, ahır, tamirhane gibi servis kısımlarına, üst

¹ C. C. Carbognano, **18. yüzyılın Sonunda İstanbul**, İstanbul, 1973, s. 190.

² Carbognano, A.g.e., s. 214.

katları ise münferit odalar halinde yolcuların ikametine ayrılmıştı. Kentteki hanlarda kalmak isteyenlerin, han odabaşısına başvurduğunu, bütün odaların anahtarlarını yanında bulunduran odabaşısına, çeyrek kuruş veya yarım kuruş, “oda açma parası” denen bir bahşiş vererek anahtar alıp odalarına yerleştiklerini, oda kiralarnın kalınan gün sayısına göre hesaplandığını, hanın konforuna göre gecelik ücretin bir veya iki akçe olduğu yazılır³. Eyerde taşınan kilimin üzerine bir cübbe sererek ve eyeri de yastık yerine koyarak yatıldığı yazılı kaynaklarda aktarılmaktadır. İstanbul’u 18. yüzyılın sonunda ziyaret eden İtalyan yazar Edmondo de Amicis çarşı esnafının arasındaki çeşitliliği vurgulamak için konuyu bize şöyle aktarır; “... müşteri dört taraftan sözler ve işaretlerle çağrılır. Rum tüccar bira azametli bir tavırla seslenir; aynı derecede hilekar ama daha mütevazı görünen Ermeni, abartılı bir hürmetle müşteriyi celb etmek ister; Yahudi satacağı şeyleri kulağınıza fısıldar; dükkanın eşğinde bağdaş kurup oturan ağırbaşlı Türk ise, ancak gözleriyle davet eder sizi ve işi kadere bırakır...”

KONUM

Ticaret alanları her zaman şehrin en önemli kullanım alanları arasında olmuştur. 15. yüzyılın başından 20. yüzyılın sonuna kadar Türk şehirlerinde çarşı dokusunu meydana getiren tipik ticaret yapıları, bedesten, hanlar, arastalar ve dükkanlar iken milenyum olgusu ile birlikte ticaret hayatımızda hızlı bir değişme oldu. Süratle gelişen kentleşme olgusu ile birden çevremizi dönüm dönüm arazilerin üzerine kurulan devasal boyutlarda alışveriş merkezleri - AVM- sardı. Eskiden şehrin merkezi kısmını oluşturan çarşıda meslek gruplarının yer aldığı pazarlar, bedesten, arastalar, han ve burada çalışan erkeklere hizmet eden çarşı camisi ve hamamı ile imaret bir arada bulunurdu. Ancak konut, çarşı ile iç içe olmazdı. Günümüzde de bu ihtiyaç zinciri aslında benzerlik göstermektedir.

Alışveriş merkezleri satış birimlerinin yanında, yükü getiren at ve eşeklerin dinlendirildikleri, bakımlarının yapıldığı han avlusu ve odalarına karşılık bugün arabaların beklediği, yıkamalarının yapıldığı otoparklara; sohbet, dinlenme ya da ticari pazarlıkların yapıldığı han avlularına karşılık galerilere; eskinin hamamına karşılık spa merkezlerine, han avlusundaki çeşme ya da şadırvana karşılık zemin katta organize edilen su ögesine, imarete karşılık yeme-içme katlarına sahiptir. Ülkemizde 1980’lerden sonra hızla yapımına başlanan alışveriş merkezleri ilk başlarda konutu dışarıda tutmaktayken son yıllarda otel, lüks konut ve rezidans kavramı ile konutu da içinde barındırmaya başlamıştır. Eskinin mahallesi büyüklüğündeki bu yapılar, günümüzde daha çok miktarda tüketim yapabilecek düzeye gelen kitlelerin çok çeşitli ihtiyaçlarına yanıt vermektedir. Günümüzdeki alışveriş merkezlerinde ise yer seçim kriterleri; hızlı kentleşme, bölgedeki yüksek gelir grubunun varlığı, araç sahipliğinin artması doğrultusunda, araçla ulaşım kolaylığı ve kentin ana ulaşım yolları ile bağlantılarının göz önünde bulundurulması doğrultusundadır. Özellikle kent merkezlerinde konumlandırılan alışveriş merkezleri, o bölge ölçeğinde ulaşım ağının genişlemesi, bölgedeki konut alanlarının ticari aks içinde kaybolması yol açmaktadır.

BÜYÜK MAĞAZALAR

Merkezi bir genel galeri etrafında sıralanmış mağazalardan oluşan ve belirli yerlerde büyük mağazaların bulunduğu ve yaya koridorlarının bu galeri çevresinde dolaştığı bir semaya sahip olan “Galleria” Türkiye’deki alışveriş şemasının ilk örneğidir. Avlular etrafında şekillenen ve aynı

³ G. D. Busbecq, **Kanuni Devrinde Bir Sefirin Hatıratı (Türk Mektupları)**, Ankara, 1953, s. 25.

işkollarının bir arada toplu olarak bulunması anlamında geleneksel çarşı yapılarına benzer bir yaklaşım gösteren “Perpa”, gelen ve giden mal trafiğinin çözümü ile Türkiye’deki önemli merkezlerden biridir. Geleneksel Osmanlı çarşı yapılarında çarşı dokusu; perakende ticaret esas olmak üzere dükkanlar, bedestenler, arastalardan oluşmaktadır. Çarşı dokusunda toptan ticaretin yapıldığı yerler, çarşı çevresinde konumlanan hanlardır. Günümüzdeki alışveriş merkezlerinin yapılış amacı da mal ve hizmet alma işlevlerini karşılamak doğrultusundadır.

GÜNÜMÜZÜN SOSYALLEŞME ALANLARI; ALIŞVERİŞ MERKEZLERİ

Başlangıçta sadece perakende ticaretin yapıldığı, ürünlerin tüketiciye dağıtıldığı yerler olan günümüz alışveriş merkezlerinde bu etkinliğin yanı sıra insanların bir araya gelmesi, birbirleriyle iletişim kurması gibi sosyal ihtiyaçları da karşılayan destekleyici fonksiyonlar mevcuttur. Geleneksel Osmanlı Çarşı yapıları da günümüzdeki alışveriş merkezleri de içe dönük bir planlama ilkesi ile tasarlanmışlardır. Geleneksel Osmanlı çarşı yapılarının omurgasını dükkanlar ve sokaklar oluştururken, günümüzdeki alışveriş merkezlerinin omurgasını küçük ve büyük mağazalar ve yaya sirkülasyon alanları oluşturmaktadır.

Osmanlı çarşı yapısının temel birimi olan dükkanlar, sadece satıcının bulunduğu, müşterinin içeri giremediği, ürünlerini dükkanın önünde ahşap peykeler üzerinde sergilediği birimlerken günümüzdeki alışveriş merkezlerinde ise mağazalar içinde müşteri istediği kadar dolaşabilir. Osmanlı çarşı kültüründe, “Komşusu siftah yapmamışsa, müşteriyi komşuya göndermek” âdettendi. Günümüzde bu adet geçerliliğini yitirdiği gibi hatta tam tersi uygulanmakta. Hayatın gün ışığına göre düzenlendiği Osmanlı çarşılarında esnaf, sabah ezanıyla ticarethanesini açar, işine başlar ve yatsı ezanıyla ile sona erdirirdi. Günümüz teknolojisini imkanları daha geniş kıldığından bazı alışveriş merkezleri açık kalma sürelerini bir sonraki günün başlama saatine kadar uzatmaktadır.

Osmanlı çarşısında üretim, depolama, teşhir ve satış hep aynı mekânda cereyan eder. Dolayısıyla günümüzdeki büyük camlı vitrinler geçmişte yoktu, satış satıcı ve müşteri arasında yüzyüze olurdu. 19. yüzyıldan itibaren Avrupa ile ticaret ilişkilerinin artması sonucu kentlerde, öncelikle İstanbul’da yabancı tüccarlar alışveriş akslarında büyük mağazalar açarak yüksek gelir grubuna hitap eden alışveriş mekanları oluşturmuşlardır. Bu mağazaların vitrinlerinde sergilenmeye başlanan mallar, 19. yüzyıl sonunda İstanbulluların gereksinmelerini de karşılamak için satılmaya başlanmışlardır. Vitrinlere bakmak ve sokaklarda dolaşmak zamanla gündelik yaşam önemli bir yer tutmaya başlamıştır. 20. yüzyılda, ticari ortamda ve toplum yapısında meydana gelen büyük değişim, alışveriş mekanlarında da değişime yol açmıştır. Osmanlı kültüründe kervansaray ya da han içerisinde hiç olmayan bir unsur olan kadın, sadece belirli şartlarda çarşı-pazara dahil olabilen kadın, günümüz alışveriş merkezlerini ayakta tutan başlıca unsurdur. Çok çeşitli malın aynı mekanda satıldığı büyük mağazalar, kadın, çocuk ve genç nüfusa iyi vakit geçirebilmeleri için de rahat bir ortam sağlamış, pek çok ürünü bir arada sunarak özellikle isteyen herkesin satın alma zorunluluğu olmadan bu mağazaları gezebilmesi kadınları kendilerine çekmeyi başarmıştır. Bu kadar uzun saatler geçirilebilen mekanlarda alışverişin yanında diğer kültürel, sosyal hatta sportif faaliyetleri de yapabilmek günümüz insanına daha rahat sosyalleşme imkanı da sağlamaktadır.

Fotoğraf 1. K rk  Han'da alifveriŖ yapanlar, 20. yüzyıl baŖı

Fotoğraf 2.  akmak lar YokuŖu, Büyük Yeni Han

Fotoğraf 3. Karaköy Yüksek Kaldırım'da Avrupa mallarına olan merak (19. yy.)

Fotoğraf 4. Cevahir AVM, avlu ve galeriden görünüş

Fotoğraf 5. Capitol AVM'de kullanılan su ögesi